

Praznovszky Mihály

Madách, a Tragédia és a kortársak 1861-1864

– *A Madách-kultusz jelenségei* –

Az irodalmi kultusz-kutatás az utóbbi pár esztendő hazai irodalomtudományának jelentős eseménye. Tüллépve a fogalmi tisztázáson, amelyhez például *Szalai Anna* az 1923-as Petőfi évfordulóban, *Dávidházi Péter* Shakespeare hazai fogadtatásában talált, *Tverdota György* pedig a József Attila-i életműben, most már az egyes szakterületek részkérdései kerülnek sorra.

A kezdetben csak az Irodalomtudományi Intézet falain belül működő KUKUCS (kultuszkutató csoport) megőrizve szakmai önállóságát, az elmúlt években kilépett az intézet falai közül és az irodalmi kultusz szokásrendjének szélesebb megjelenési formáit vizsgálta. Így kapcsolódott be a kutatásba, vagy inkább még csak a helyzetelemzésbe az irodalmi muzeológia is.

Ezt a kutatási irányt – mint általában minden új kérdéskört – hosszas viták fogadták, ezek azonban szakmai jellegüket mindvégig megőrizték. Az első eredmények egyértelműen bizonyították, hogy a kutatómunka

során számos olyan kérdés merül fel, amely gondolkodásmódunk felülvizsgálatára, eredményeink újragondolására késztet. Ezek rávilágítanak a kultusz kutatás lényegére: az új megközelítés és kutatási mód új megvilágításba helyez esetleg korábban már ismert jelenségeket, szituációkat. A kultusz kutatás nem kizárólagosság, nem csodaszer, hanem az irodalmi jelenségek megközelítésének új és hatásos eszköze.

Kutatásaimban jelenleg az 1850-1860-as évek magyar irodalmi világát vizsgálom a kultuszjelenségek felől kiindulva. Ez volt az a másfél-két évtized, amikor tömegesen és tudatosan megjelennek ezek az elemek az irodalmi életben, a köztudatban.

A Madách-kultusz vizsgálatában tisztán feltűnik az irodalmi kultusz ama három attitűdje, amelyeket Dávidházi Péter a Shakespeare-jelenséget vizsgálva mutatott ki.

Ezek egyike a kultusz mint *beállítódás*, azaz a költő “rajongó, mértéket nem ismerő imádata”, amelynek lényegi eleme, hogy a

kultusz a hívó imádat tárgyát minden bírálattól felmenti, feltétlen odaadással tiszteli és bármilyen negatív beállítódás ellen körömszakadtáig védekezik.

A másik, elemeiben összetettebb és mennyiségében is nagyobb csoport a kultikus *szokásrend*. Ide sorolhatók az olyan jelenségek, mint a szentnek tekintett helyek felkeresése, pl. a költő lakóhelye, szülőháza, sírja, stb.; ereklyék gyűjtése, amelyek lehetnek személyes jellegűek és kapcsolódhatnak az alkotás folyamatához is; szövegek áhítatos gondozása, amelybe beletartozik az irodalmi hagyaték és annak rejtélye, vagy az idegen nyelvű megjelentetés; szent idők ünneplése, amely lehet a születésnap, a halál, lehet annak évfordulója, általában a költőhöz kötődés bármely dátuma, pl. a Tragédia megjelenésének időpontja, az első színházi bemutató, stb.; a szertartásokon való részvétel, mint egy irodalmi társasági ülés a költővé avatás ritusával, emlékünnepek, társas összejövetelek; valamint a költő személyéhez köthető rejtélyek, azok életben tartása és további mélyítése.

A harmadik a *nyelvhasználat*, annak vizsgálata, hogy a költő személyét és életét dicsérő, dicsőítő, magasztaló kijelentések (költemények, emlékbeszédek, stb.) milyen tartalmi, nyelvi összetevőket hordanak magukban.

A kutatásokat elsősorban a korabeli sajtóra alapoztuk, hiszen ennek a jelenségcsoportnak ezek az elsődleges és e szempontból legmegbízhatóbb forrásai, és a legtöbb adatot is ezek tartalmazzák. A sajtótörténet másodlagos forrásokat használ, ez a kutatómunka

azonban e területen és ilyen vizsgálati módszerrel elsődleges jellegű, alapkutatásnak tekinthető, mert ezt az anyagot még nem tekintették át. Így az itt közölt adatok, összefüggések döntő többségükben először kerülnek olvasók elé.

*

Nem túlzás azt állítani, hogy Madách megjelenése a magyar irodalomban legalább olyan üstökös-fényű volt, mint Petőfié és Aranyé. Az üstökös-hasonlat azért is illik Madáchra, mert míg két pályatársának hosszabb-rövidebb idő adatott meg pályájuk végigfutására, addig Madách irodalmi élete ellobbant négy esztendő alatt.

Négy esztendő, hiszen a Tragédia 1862 januárjában jelent meg, de Madáchot már 1861-től ismerte az országos közvélemény, annak legalábbis egy része. Az 1861 évi országgyűlésen, május 28-án elmondott beszéde nagy tetszést aratott – ámbár hasonló hozsannázás fogadott valamennyi, a határozat mellett szóló dikciót is. *Kákay Aranyos* – azaz *Kecskeméthy Aurél* – sietett is bemutatni a fiatal politikust, s találó jellemzése a fotográfia hűségével vetíti elénk a költőt: “Szőke haj, szláv-jellegű arc, chinai lekonyuló hosszú bajusz, de magyar kebel; s európai míveltséggel táplált fő.” Neve még egyszer feltűnik nyomtatásban. November 7-én és 8-án jelenik meg a Magyarország című lapban *A politikai és nyelvi nemzetiség* című írása, ám minden különösebb visszhang nélkül.

Időközben, egészen pontosan október 12-én első nyomtatott említése is történik a Tra-

gédiának, de a szerző neve nélkül. A Magyarországi című lap beszámolván a Kisfaludy-társaság október 10-i rendkívüli üléséről többek között ezt írja: "A pártolóknak járó hatvanívnyi könyvilletménybe »Az ember tragédiája« című eredeti mű felvétele határozottatott. Szerzője nincs megnevezve."

Egyetlen mondatban megannyi érdekesség, megfejtendő titok. Miért a Kisfaludy-társaság, miért rendkívüli ülés, miért nincs megnevezve a mű szerzője, mi az hogy könyvilletmény?

A Kisfaludy-társaság az abszolutizmus utáni tetszhalál állapotából immáron ekkor a második éve hogy magához tért, s kezdte szervezni önmagát és az irodalmi életet. Tagjai havonta egyszer, a hónap utolsó csütörtök délutánján találkoztak. Ha valami sürgős megbeszélni valójuk akadt, akkor hívták össze a rendkívüli ülést.

Az alapító és pártoló tagok befizetések ellenében évente 60 ív terjedelmű könyvilletményt kaptak. 1861 végére egy francia regényfordítás volt tervezve. A társaság elnöke (igazgatója) ekkor *Arany János*.

Nos, mindezekből a válasz nyilvánvaló és közismert. Madách hosszas habozás után vitte el a Tragédia kéziratát Aranyra, aki szeptember 12-én kelt levelében gratulált hozzá első ízben.

Igen, de augusztus 25-én, csaknem három héttel korábban Tompának írt levelében útjára indítja a remekművet: "Poesisről szólván: valahára födöztem föl egy igazi talentumot. Egy kézirat van nálam: *Az ember tragédiája*. Faust-féle drámai kompozíció, de teljesen a maga lábán jár. Hatalmas gondola-

tokkal teljes. Első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat..."

Arany lelkesedésében október 10-én bemutatta röviden a Társaságban a Tragédiát, de a szerző nevét nem említette! Nem, mert megigérte Madáchnak, hogy addig nem hozza nyilvánosságra, amíg ő azt nem kívánja.

Jellemző Arany korrektségére, hogy Tompának, szívbéli költőtársának sem írta le Madách nevét, hiszen titoktartást ígért! E-lőbbi levelében ugyanis még ezt is írta: "Írója egy fiatal képviselő, nevét majd megtudod, ha elhatározza magát költeménye kiadására s neve nyilvánossá tételére".

Így aztán az 1861-es év ősze-tele egy ismeretlen szerző művének hírében telt el. Csak kevesen ismerték persze magát a művet is, hiszen Arany azonnal megváltoztatta a Kisfaludy-társaság tervét, s a Tragédiát nyomdába adta - de voltak néhányan, akik a Kisfaludy-társaság ülésén hallhatták részleteit.

Október 31-én a Társaság soros ülésén Arany részleteket olvasott fel a Tragédiából. *Csengery Antal* ezt írta *Erdélyi János*nak az élmény hatására november 2-án: "Az ember tragédiája byroni conceptio shakespeareleg kivive. Roppant erő az egészben és a részletekben egyaránt, csak a verselés gyöngö. Ezen igazgat Arany, ahol lehet."

Arany a november 28-i újabb felolvasás után - a Kisfaludy-társaság igazgatójaként - december 18-án "örömmel jelenti Az ember tragédiája nyomdai munkájának befejezését és hogy a köteteket nemsokára szétküldik."

Ám nem mi lennénk, ha az első híreket nem követné nyomban némi kétkedés, kötöz-

ködés. Mentségünkre legyen mondva, a Hölgyfutár című lap hír-íróján kívül aztán disszonáns hang nem is igen hallatszott. Ez a szerző egyébként ezt írta többek között: “Az író ismeretlen, s bizonyára kezdő lehet, miután kézírata helyesírási hibákkal van tele.”

Arany rögtön tollat ragad, s a Szépirodalmi Figyelőben kis glosszában vág vissza: “...egyik lap ellenében megjegyezzük, hogy helyesírása még sem olyan képtelen rossz; de ha az volna is, mi szükség a közönséget valamely kézirat rossz ortographiájára figyelmeztetni. Gyakorlott írókat tudunk, kiknek hibás kézírata van”.

1862. január 14-én, a Divatsarnok című lap 2., a Magyarország, a Pesti Napló ugyancsak 10. számában egyaránt olvasható a hír: “Megjelentek és beküldettek. Az ember tragédiája drámai költemény. Írta Madách Imre”.

(Érdekes, hogy az Ország-Tükre című lapban egy nappal később Madách arcása is megjelenik, ámbár teljesen véletlenül. Ott közlik ugyanis a múlt országgyűlés minden tagjának portréját, s ekkor került sorra Madách.)

Ettől a naptól kezdve minden nap kisebb-nagyobb hír, ismertetés olvasható Madáchról és a Tragédiáról. Magát a művet viszont elég kevesen ismerik, hiszen mint tagsági illetményt, csak a Kisfaludy-társaság tagjai kapták meg, könyvtári forgalomba nem került, csak a második kiadás jutott el a szélesebb olvasói körhöz.

Azonnal leírták a később közhellyé vált megállapítást, amely újra és újra visszatért. A Sürgöny újdondásza január 16-án így kez-

di írását: “A magyar irodalom »Faust-ja« megjelent.” S némi túlzással így fejezi be: A mű már felolvasása során “oly nagy hatást gyakorolt, hogy megjelenését biztonnal már az egész honban a legnagyobb kíváncsisággal várják mindenütt”.

Ez utóbbi mondata valóban igaz volt. Példátlan érdeklődés fogadta a könyvet. S ami még példátlanabb: egyöntetű lelkesedés övezte a szerzőt és remekét. Az értő közönség is felismerte, hogy végre nem epigon, nem középszerű tucatíró, hanem igazán nagy alkotó lépett be az irodalomba.

De nemcsak a közönség látta, érezte így, hanem a kritika is. Közel egy éven át a magyar kritikusok színe-java a Tragédia elemzésével, értelmezésével volt elfoglalva. Ma Erdélyi János, Szász Károly bírálatát ismerik leginkább, hiszen Madách az ő véleményüket tartotta legtöbbre, illetve reagált is észrevételeikre.

Ám rajtuk kívül Greguss Ágost, Zilahy Károly, Reviczky Szévé, Vajda János és néhány ismeretlen, álnéven publikáló kritikus írása is előkerült az elmúlt években.

E kíváncsiság alakulását nyomon lehet követni az irodalmi, művészeti közélet több területén, így a kritikai visszhangban. Nincs lap, amelyben hosszabb-rövidebb ismertetés ne jelenne meg a Tragédiáról. A sort Vajda János írása nyitja meg a Nővilág című lapban, legalábbis őt sejtjük a terjedelmes ismertetés névtelen szerzőjében. A színvonalas és igényes ismertetés máris szót emel a Fausttal történő összehasonlítás ellen. Szerinte a Tragédiát és szerzőjét a magyar irodalom egészében kell elhelyezni, ott kell érté-

keit felsorakoztatni, s mindenféle mérlegelés helyett ezek az értékek határozzák meg majd világirodalmi helyét is. Végső summázata: "valóságos jótékony tisztító villámként hat a sok abszurditás között, mely most, buja parajként irodalmunkat fölveri, s a szerző Madách, mint talentum, beláthatatlan magasságban áll számosak fölött, kiknek az utóbbi évtized alatt a nemzeti színházban előadott drámái, s illetőleg frázisai nagy tapsokat arattak".

A Családi kör ugyancsak névtelen szerzőjének terjedelmes ismertetése szerint a fővárosi szalonokban másról sem beszéltek azokban a hetekben, mint a Tragédiáról: "láttad-e már? megismerkedtél-e már vele? sok időt töltöttél-e mellette? ugye szép, ugye felséges – lehetett hallani a múlt héten minden művelt férfi, minden művelt hölgy ajkairól..."

A kissé társalgási ízűre és színvonalúra sikeredett ismertetés után, amely azonban a teljes elragadtatottság hangján íródott, sorra jöttek az alapos és elmélyült értelmezések. Greguss Ágost, aki ugyan mint a Kisfaludy-társaság titoknoka, elsősorban jelentést írt a társasági életéről, az új könyveket említve a Tragédiát részletesen elemezte. Februárban megindult Szász Károly hosszú, nyolcrészes kritikája a "Szépirodalmi Figyelő"-ben. Alighogy befejeződik, a Gombostű című lapban Reviczky Széver indítja meg a maga bírálatát. A tragikus véget ért fiatal kritikus (párbanban agyonlőtték) írását a Tragédia korebeli visszhangját elemzők nem említik. A kissé avitt stílusban író szerző a maga állította szándék: azaz tüzetes vizsgálat, az aprólékos elemzés után is csak a legnagyobb elis-

meréssel szól a műről és szerzőjéről. A lap női olvasóinak kíván kedvet támasztani az elolvasáshoz. "Az ember tragédiája felmutatta belső világunk minden tényezőit, melyek bármily célú mű megkezdésekor mindannyian nagygyá forranak, hogy az elért célnál az életunt csüggedtség panaszaként párologjanak el. S íme – mi e mű többszöri átolvasása után – nem a csüggedtség, de az alapos előretörekvési remények jogosultságát látjuk az emberiség, s annak egyes tagjai működési körében."

Ezt követi Zilahy Károly elnagyolt bírálat a Kritikai Lapokban, amelyből rövid közlésem is támad közte és Szász Károly között. Nyáron egy *Kronosz* álnevű szerző hatalmas, négy részes bírálatát jelent meg a Nefelejts című lapban. A szerző maga sem tud megbirkózni a feladattal, önmagának ellentmondva próbálja megfejtetni a Tragédia eszméit, keresvén közöttük az összekötő gondolatot, a vezéreszmét. "Szomorú dolog, hogy szerző filozófiája oly kevésbé emberi mint keresztény, s ennél fogva oly kevés vigasztalást nyújt az azt keresőknek." Legsikerültebb résznek, illetve "tárgynak", ahogyan ő nevezte, a "nő eszméjét" tartja.

A nagy elemzések sorát Erdélyi János valóban nagy ívű és Madáchra is nagy hatást gyakorló bírálatát zárja le, amely a Magyarország című lapban jelenik meg.

A kor legnagyobb kritikusa, *Gyulai Pál* furcsa módon nem szólalt meg. Pedig készült rá, sőt állítása szerint meg is írta cikkét, amelyet a Budapesti Szemlébe szánt, de mégsem adta le közlésre. Csengery Antal többszöri biztatására is csak a kritikájának koncepció-

ját, vázlatát írja le barátjához írt levelében. "A Madách műve egészen visszaadta kritikus kedvemet, oly mű, miről doctori nyelven azt szokták mondani, fölséges." Gyulai szerint – s ez a kritikai megítélések másik csoportja – a Tragédia "nem remekmű, sőt bármely nagy költő sem alkothatott volna belőle azt, mert conceptiója csak eszmének látszik nagyszerűnek, valóban költőileg kivihetetlen". (Csengery újabb levelében azt fejtegeti, hogy rá a Tragédia roppant "pessimistikus hatással volt", bármennyire is állítja Arany, hogy nem ez volt a költő célja.)

S amíg a kritikusok birkóznak a Tragédia nagy rejtélyeivel és egymással, a korabeli sajtóban számos olyan híradásra bukkanhatunk, amelyek a közönség véleményéhez szolgálnak apró adalékokat, s amelyek aztán összességükben igazolják a bevezetőben tett állítást.

1862. január 26-án a Pester Lloydban *Dux Adolf* fordításában nemcsak a Tragédia első német nyelvű ismertetése jelenik meg, hanem Dux terjedelmes fordításrészlete is, s így az első idegen nyelvű műfordítást neki köszönhetjük. Mindez körülbelül két héttel a Tragédia megjelenése után történt! Más német nyelvű fordításról is érkezett hír Madách életében. Bizonyos források szerint *Kertbeny Károly* igyekezett lefordítani a Tragédiát, de ennek hírértől mindenki visszaretent, ismerve Kertbeny műfordítói színvonalát. "Kertbeny úr fordításai pedig annyira rosszak szoktak kiütni, hogy jobb költőink imáikba mindig befoglalják: A Kertbeny jóakarától ments meg uram minket" – írja a Pesti Hölgy-Divatlap újságírója.

Alexander Ditze viszont 1862 végére már teljesen készen volt a Tragédia német fordításával. Az *Ungarische Nachrichten* januári számaiban közöl is két mutatványt munkájából, de kötet alakban már csak Madách halála után jelenik meg. Még egy német vonatkozású híradást ismerünk, amely szerint az első külföldi ismertetése a Tragédiának 1863-ban jelent meg a berlini *Magazin für Literatur des auslandes* című folyóiratban. Az ismertetés szerzője *Tivadar Opitz*, aki már addig is több magyar művet mutatott be az olvasóknak. Ő is megismétli a kortárs kifogások leggyakoribbját, hogy ti. Madách jobb filozófus, mint költő. "Ha phantasiája oly erős volna, mint amily nagy eszme gazdagsága, ha tudná Madách gondolatjait és abstractióit általában költői vérré és hússá változtatni, vagy méginkább egyszerre mint élő nézeteket megteremteni: akkor Az ember tragédiáját a világirodalom legnevezetesebb művei közé kellene sorolnunk."

A német fordításokkal egyidőben, 1864-ben, de még Madách életében elkészültek a Tragédia első orosz és szerb-horvát nyelvű fordításrészletei is. Október 7-én, halála után két nappal adta hírül A Hon, hogy a pesti egyetemen, még azon félévben több más érdekes "irodalmi felolvasás" sorában *Ferencz József* professor "széptanilag" fogja méltatni a Tragédiát, s mindehhez fenti két nyelvű műfordításából olvas fel részleteket. Eddig még csak a hírt ismerjük, magát a fordítást még nem.

Megindult a Madáchot köszöntő versek sora is. Az elsőt *Eötvös Károly* írta, aki ekkor pápai joghallgató volt. A mindmáig ismer-

retlen, s most fellelt verset a Szépművészeti Csarnok című, pár számot megért lapocska közölte, s a költői mű esztétikai méltatása vagy elhallgatása helyett csak annyit kell tudnunk róla, hogy a Tragédia hatására keletkezett érzelmeit fogalmazza meg a botló tollú poéta.

Nem sokkal különb a másik Madách-vers- sem, amelyet Szász Károly írt s jelentett meg az Alföldiek segélyalbuma című antológiában. A Kalauz című lap 1864. január 31-i számában a kritikus nem is vesződik sokat a verssel, mindössze ennyit vet oda: "Szász Károlytól: Madách Imréhez., keveset ér." Mindenesetre az utolsó versszakot, a költő élményeinek záró sorait idézzük fel:

Ezt tanulám én versedből, barátom!
S azóta szívem nyugodt és szilárd.
A küzdők vérét mosolyogva látom,
Bár küzdjön s essék új s új milliárd:
Mert nagy s kicsiny, hol mind egy célra
munkál

Ott óriás a munka s a siker...

Vesszünk egyenként, – de több mindnyá-
junknál

Az emberiség: s annak élni kell!

S jelentkezett a színház is a Tragédiáért. A Budai Népszínház igazgatója, a sok vihart kavaró, de kétségkívül nagyhatású *Molnár György* tervbe vette a Tragédia előadását. 1863 augusztus elsején a Pesti Hölgy-Divatlapban ez a hír jelent meg: "Molnár úr, a budai népszínház igazgatója, azon különös tervvel foglalkozik, jövő télre a látható, de érinthetetlen szellemekkel Madách Imre Ember tragédiáját jeleneztetni s előadni kívánja." A másnap megjelent Vasárnapi Új-

ság rövid híre ugyanezt közli, némileg módosítva a vakmerő színpadtechnikai próbálkozást. Szerintük ugyanis Molnár úr "a szellemeket előtűntető gép alkalmazása mellett" mutatja be a Tragédiát. Az előadásból nem lett semmi, Molnár Györgynek meggyűlt a baja a színház működtetésével, fenntartásával, s kénytelen volt inkább cirkuszi mutatványokkal megpróbálni életben tartani színházát.

A színházi bemutatás terve még egyszer felmerül. Madách halála után, 1864-ben a Hölgyfutár október 13-i számában megjelent hír szerint többen kérik, hogy a Tragédiát a Nemzeti Színházban mutassák be. "Úgy tudjuk – teszi hozzá a cikkíró – Molnár úrnak ez régi terve, ki már nagyjából skizzirozta színpad számára s nem is mond le reményéről, hogy azt a közönségnek illő kiállítással bemutatathatandja."

A Sürgöny szerkesztői hasonlóképpen biztatják a Nemzeti Színház vezetőit, hogy adják elő a Tragédiát, mert annak színpadon a helye. "...hiányzanék valami drámai művészetünkben, ha e költői mű soha sem elevenítenék meg a színpad által" – teszik hozzá jövőbe látóan.

A képzőművészet is felfedezte a művet. Nem kisebb alkotóra, mint *Than Mór*ra hatott úgy a Tragédia, hogy hatalmas méretű olajfestményen festette meg a Tragédiának azt a jelenetét, midőn Ádám el akar szakadni a Földtől, de a Föld szelleme visszahozza. Az 1863-ban festett kép az első Tragédia-illusztráció, 1863-ban albumban is megjelentették. Magát a képet 1863 nyarán ezer forintért az un. birodalmi alaptól megvásárol-

ták és a Nemzeti Múzeumnak ajándékozták.

Dicsőítő vers, festmény, színházi előadás terve – egyaránt jelzik a közönség érdeklődését, hangulatát. A lapok hírt adnak Madách szinte minden lépéséről; arról, ha Pestre érkezik, ha a Nógrád megyei Szécsénybe megy *Haynald Lajost* felköszönteni névnapján; megírják Kisfaludy-társasági tagságát, majd részletesen foglalkoznak vele, amikor az Akadémia tagjává választják. Számontartják a különböző antológiákban megjelent verseit s bírálataikban bizony megfelelő módon értékelik is azokat.

Beszámolnak arról, hogy a szülőföld hölgyei, a nógrádiak, 1862 tavaszán majális akarnak rendezni a salgói vár tövében, hogy a befolyt összeget a Kisfaludy-társaság támogatására ajánlják fel. A Vasárnapi Újságban 1862 májusában megjelenik az első arcképe, részletesen ismertetve életútját, s a Tragédiát. Majd vásári árú lesz belőle, hiszen az 1863. évre készült Emich-féle nagy naptárban részletes ismertetést olvasni róla s a Tragédiáról, tele számtalan oktalansággal, oktondisággal.

1863-1864 telén ezek a légből kapott hírek újakkal gyarapodnak. Elterjed a híre, hogy új művön dolgozik, s ez *Az ember komédiája* lesz. Egyes lapok már azt is tudják, hogy Madách 1864 februárjában részleteket olvas fel az új drámából Pesten. Ez a hír olyan annyira tartotta magát, hogy a halála után olyan tudósításokat is lehetett olvasni, miszerint hagyatékában megtalálták a csaknem teljesen kész mű kéziratát is.

Betegsége, halála rendkívül nagy terjedelmet kapott a sajtóban. Minden lap beszá-

molt a gyászos eseményről, részletesen ecsetelték az utolsó órák történetét, a temetés lefolyását. Kezdetben még bíznak a gyógyulásban, majd a gyáshír hallatán abban, hogy tán tévedésről lehet szó, a költő mégis él.

A gyászjelentések sablonszavait alig-alig törte meg az igazi fájdalom érzelme. Életpályája csillagfutás volt; ritka jellemű hazafi; európai hírre hivatott mély költő; a nép jötevője s barátja; a nemzet bátor és feddhetetlen képviselője; magasztos költő – sorakoznak a közhelyek.

Maga a temetés tüntetéssé változott. Olyannyira, hogy hivatalos jelentést is kellett tenni a losonci járás főszolgabírájának az ott törtétekről.

A Losoncon megtartott gyászünnepély több ezer ember jelenlétében – ma már tudjuk – kettős hatású volt. Itt indult meg a Madách-kultusz, a megtört pálya és a Mű ettől kezdve az irodalmi érdeklődés, az európai és a világirodalom része lett.

Másrészt ez a gyászünnepély beilleszkedett abba a sorba, amely az ötvenes évek végétől – hatvanas évektől kezdődően a magyar irodalom halhatatlanjai emlékének felidézésével a nemzeti ellenállást, a nemzeti kitarthatást, önbecsülést volt hivatott szolgálni. Nincs a magyar irodalomnak jelese, akinek szobrot ne emelnének. Írói ünnepségeket tartanak szerte az országban, Kazinczynak Széphalmon, Zrínyinek Szigetvárott, Vörösmartynak Pesten, Kisfaludynak Balatonfüreden rendeznek “szent ünnepet”. Az efféle ünnepségek célját az 1860. évi Berzsenyi-ünnepségek szónoka így fogalmazta meg: “együtt alkotni és ápolni azon szellemet,

mely a múltnak öre, a jelennek vigasza, a jövőnek kezessége”.

Ilyen szellemet búcsúztattak 1864 októberében a magyar lapok. Legszebben a Koszorú, Arany lapja búcsúzott el tőle. Október 16-án közölte Madách *Őszi érzés* című, elégikus hangú versét, majd a következő lapon egy “-U.” szignójú szerző tartalmas és pontos értékelését, amely a maga nemében az első elemzése volt a madáchi életműnek. (Egyes források Gyulai Pált vélik felfedezni a szignó mögött.)

A versben Madách készül a halálra, bele-

törődve a megváltozhatatlanba, s utolsó, a rá jellemző kétkedő, reménykedő kérdésére mi már tudjuk, megadjuk a választ, legalábbis ami a költői sorsát illeti:

És én éltem, amíg
Halni megtanultam.
Vesztve vesztettem, míg pusztá életemtől
megválok nyugodtan.

Oh, de mély a sír is
S ami int, ha part e
a vesztett virággal – S a sejtés, ki tudja
Honnan, – merre-merre.

Réti Zoltán: *London (tus)*